

4. Шукаючи аналогії морфологічним компонентам, які виокремлюються в давньоруських краніологічних серіях м. Чернігова, Ю.В. Долженко звертається до антропологічної класифікації середньовічних східних слов'ян, запропонованої В.Д. Дяченком. Це не зовсім логічно, оскільки вона була піддана аргументованій критиці, не діставши підтримки з боку інших фахівців-антропологів (Алексеева 1999, с. 15; Сегеда 2001, с. 27–28).

4. Назва статті Л.В. Литвинової не відповідає її змістові, оскільки в ній йдеться не про все населення Нижнього Подніпров'я, а лише про жителів одного, хай і відносно багатолюдного, поселення цього регіону в добу середньовіччя.

5. Стаття Т.І. Рудич була б ще більш інформативною, якби авторка використала в ній результати дослідження польського антрополога Анджея Маліновського, який провів та опублікував індивідуальні виміри черепів із Козаць-

кої могили м. Львова (XVII ст.), де було поховано 73 особи з війська Богдана Хмельницького, що загинули чи померли під час облоги міста (Malinowski 1981).

5. Фізичні риси жителів козацького сотенного містечка Стайки не знайшли належного висвітлення в статті, вміщеній в збірці, оскільки в ній відсутні краніологічні дані. Це сталося не з вини автора, оскільки їх, як повідомляється чомусь в наступній статті збірки (с. 131), вивчав інший фахівець. Все ж доцільність публікації в одному виданні всього комплексу даних, отриманих в процесі вивчення однієї популяції на підставі різних методик, безсумнівна.

Ці зауваження, безумовно, мають характер дружніх порад, які, на мій погляд, слід врахувати під час підготовки наступного числа рецензованого видання. Сподіваюсь, що його поява не за горами.

С.П. СЕГЕДА

Алексеева Т.И. История изучения антропологического состава восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 19–29.

Сегеда С. Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект). — К., 2001.

Сегеда С.П. Антропологічна концепція Ф.Вовка: раціональне зерно і данина часу // Человек в истории и культуре. — Одесса, 2012. — Вып. 2. — С. 336–355.

Сегеда С.П. Некоторые вопросы происхождения славян в свете данных антропологии // Вестник антропологии (Научный альманах). — М., 2013, — № 4 (26) — С. 128–137.

Ушаков М.Ю. До травматичної краніології давнього населення України // Матеріали з антропології України. — К., 1973. — Вип. 7. — С. 80–87.

Malinowski A. Materiały kranologiczne z byłego zakładu antropologiczno-etnologicznego UJK we Lwowie // Źródła do badań biologii i historii populacji słowiańskich. — Poznań, 1981. — S. 125–145.

Н.С. Котова. Древнейшая керамика Украины

К.; Харьков: Майдан, 2015. — 153 с.

Рецензована книга одного з провідних фахівців неоліту України, д. і. н. Н.С. Котової, потрапила до мене випадково. Попри те, що вона була надрукована рік тому, а її авторка є співробітницею Інституту археології НАН України — монографії немає ні в бібліотеці ІА НАН України, ні в колег, ні в продажу. Подібна секрет-

ність додала інтриги до процесу знайомства з працею про становлення неоліту України.

Монографія щедро ілюстрована власними малюнками неолітичної кераміки. Вона містить докладну класифікацію неолітичного посуду України. Провідною ідеєю книги є спроба аргументувати припущення, що неолітизація України розпочалася в другій половині VII тис. до н.е. неолітичними землеробами

з балкано-дунайського регіону. «...Перша кераміка з'явилася на території України в другій половині VII тис. до н.е. у місцевого мезолітичного населення кукрекської та гребениківської культур в результаті дифузії населення із Західної Анатолії та Фракії, що зумовила формування буго-дністровської та сурської культур», — пише Н.С. Котова (Котова 2015, с. 76).

Власне новизни в цьому твердженні небагато, бо про те саме неодноразово писав автор цих рядків ще з кінця минулого століття (Залізняк 1995, с. 11, 12; 1998, с. 183, 230—236; 2005, с. 122—154; 2006; 2013, Zaliznyak 1998, р. 135—140). У зазначених статтях, положення яких отримали подальший розвиток у пізніших публікаціях (Залізняк 2005; 2009; 2013; 2016), йшлося про фазу протонеолітизації другої половини VII тис. до н.е., представлену безкерамічними пам'ятками гребениківської культури Північно-Західного Надчорномор'я. Зверталася увага на прямі паралелі гребениківського крем'яного інвентарю крем'яним виробам раннього неоліту Греції. Це стало підставою для виділення балканського неолітичного крем'яного комплексу, характерними ознаками якого були однобічні нуклеуси для відтискових пластин середньої ширини, симетричні трапеції та вкладні з перетинів цих пластин. Унаслідок дифузії (зокрема морським шляхом — уздовж західного узбережжя Чорного моря) носіїв ранньонеолітичних традицій Західної Анатолії та Греції зазначена протонеолітична техніка обробки кременю з другої половини VII тис. до н.е. поширилася в Подунав'ї та Південно-Західній Україні спочатку в безкерамічній протонеолітичній гребениківській культурі, а дещо пізніше — у керамічних спільнотах Криш-Старчеве, буго-дністровській (БДК) і лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК). Органічний синтез кукрецького кременю з матеріалами культури Криш (кераміка, кремінь балканського типу) дав підстави для висновку про генезу БДК у VI тис. до н.е. на місцевій кукрецькій основі під впливом Криш із Подністер'я. Відхід буго-дністровського населення під тиском нових хвиль неолітичних мігрантів із Подунав'я (ЛСК, Кукутень) у північно-східному напрямку до Києво-Черкаського Подніпров'я та Київського Полісся започаткував ранню фазу дніпро-донецької культури. Вона представлена пам'ятками другої половини VI тис. до н.е. типу Лазарівка-Крушники з кременем бузького варіанту кукрецької культури та керамікою, що має прямі паралелі в матеріалах пізнього (самчинського) етапу БДК. У цей час у Волин-

ському Поліссі на основі яніславицької культури під впливом ЛСК формувалася волинська (німанська) неолітична культура басейнів Прип'яті та Німану (Залізняк 1995; 1998; 2005; 2009; 2012; 2013; 2016).

На фоні зазначеного оприлюднена в новій монографії Н.С. Котової ідея початку неолітизації України в другій половині VII тис. до н.е. ранньонеолітичними колоністами з Балкан та Західної Анатолії виглядає як повторення відомих фактів. Дійсною новацією в побудовах авторки є спроба довести наявність у Південно-Західній Україні ранньої неолітичної кераміки, що датується другою половиною VII тис. до н.е. і має прямі аналогії в ранньому неоліті Болгарії, зокрема в культурі Фикиртепе. «Кераміка раннього періоду буго-дністровської культури дуже нагадує найдавніший посуд Балкан, особливо монохромного горизонту, для якого не властивий розпис. Вірогідно, українські стоянки є найсхіднішою групою цього горизонту, найдавніші пам'ятки якого датуються в Болгарії близько 6500—6400 р. до н.е.», — пише Н.С. Котова (Котова 2015, с. 62).

Це твердження дійсно важливе для українського неолітознавства. Однак виглядає воно в монографії дещо декларативно, оскільки не отримало належної переконливої аргументації, якій приділено в роботі мало місця й уваги. Варто було проілюструвати паралелі з Балканами не лише малюнками буго-дністровської та сурської (СДК) кераміки, але й зображеннями балканських відповідників. Паралелі найдавнішій кераміці Болгарії Н.С. Котова бачить не в якомусь своєрідному горизонті українського неоліту зі специфічним матеріалом, а в окремих фрагментах кераміки БДК та СДК, що отримали в Київській лабораторії ранні дати.

Непереконливість доказової бази значною мірою пояснюється побудовою хронології неоліту України на радіокарбонічних датах Київської лабораторії. Про їхню сумнівність, через невідповідність датам європейських лабораторій, неодноразово писали різні дослідники (Бурдо 2003; Товкайло 2004; 2005; Залізняк 2006, с. 15; Гаскевич 2007). Київські дати, на відміну від європейських, значно зістарені, чим, схоже, і пояснюється синхронізація Н.С. Котовою раннього неоліту України з найдавнішим балканським неолітом Європи.

Непереконливість датування авторкою початку українського неоліту пояснюється також застарілими джерелами, якими користувалася дослідниця. Маються на увазі матеріали буго-дністровської культури, добути В.М. Данилен-

ком ще в 50—60 рр. минулого століття, тобто майже 70 років тому. До того ж, неодноразово писалося про незадовільні стратиграфічні умови, в яких залягали матеріали більшості бугодністровських пам'яток В.М. Даниленка (Гаскевич 2005).

Старі, виснажені трьома поколіннями дослідників, археологічні джерела, добуті давно й часом за недосконалими методиками — одна з головних проблем українського неолітознавства. На 60—80-ті рр. XX ст. припадає розквіт київської школи неолітознавства. Відомі українські дослідники неоліту В.М. Даниленко, Д.Я. Телегін, В.М. Непріна, О.М. Титова, М.Т. Товкайло полишили після себе не лише актуальні й дотепер періодизаційні схеми неоліту регіону, але й були активними польовиками. Саме вони створили основу сучасної джерельної бази неоліту України. Нинішнє покоління київських неолітиків особливо не переймається польовими роботами, а теоретизує на матеріалах попередників. Зрозуміло, що якість побудов на матеріалах 60—30-ти літньої давності потребує перевірки свіжими, добытими та інтерпретованими новими методами, матеріалами.

Таким чином, плідна ідея Н.С. Котової про існування на південному заході України докришського неолітичного горизонту з керамікою, що має прямі паралелі в найдавнішому неоліті Болгарії VII тис. до н.е., поки що лишається недоведеною. Адже припущення дослідниці базується на за давнених датах Київської радіокарбонкової лабораторії, які суперечать усталеній хронології неоліту Подунав'я та викликають сумніви в провідних фахівців у галузі неоліту України.

Якщо згаданий архаїчний пласт ранньонеолітичної кераміки існував у віддаленій від Балкан Україні, то чому він не простежується в країнах Подунав'я, що безпосередньо межують з Балканами — у Словенії, Угорщині, Румунії? Наприклад, у Молдові, з усного повідомлення В.О. Дергачьова, відсутні не лише сліди докришського неолітичного горизонту, а навіть достовірні матеріали ранньокришської фази з розписною керамікою, яка зникає на самому початку VI тис. до н.е. На мою думку, в Україні поки що не відомі неолітичні пам'ятки, керамічний комплекс яких датувався б раніше 6000 BC (*cal*).

Не можу не зупинитися ще на одному аспекті наукового доробку авторки. До виходу даної монографії Н.С. Котова була переконаною і активною прибічницею східних,

кавказько-каспійських витоків неоліту України. Ця, започаткована В.М. Даниленком (Даниленко 1969), східна версія неолітизації України відома в літературі під назвою «концепція східного імпульсу». Остання лягла в основу докторської дисертації та відповідної монографії (Котова 2002) дослідниці. Н.С. Котова не лише суттєво розвинула, але й гіпертрофувала ідею В.М. Даниленка про «східний скотарський імпульс» з Передкавказзя та Надазов'я, як каталізатор неолітизації України. Авторка монографії 2002 р. не тільки сміливо стверджує, що domestикація вівці, кози, бика, коня, собаки відбулася в Передкавказзі та Надазов'ї ще у VIII тис. до н.е., але й пише про «безсумнівно місцеву domestикацію коня» та свині. «Із західного Надазов'я і степового Подніпров'я домашні тварини і цей тип тваринництва поширились у лісостепове Побужжя і дещо пізніше по всій території України» (Котова 2002, с. 60). На думку Н.С. Котової, не лише скотарство, але й «культурні рослини були запозичені мешканцями України у населення Північного Надазов'я та Передкавказзя, а не Балкано-Карпатського регіону». А в Надазов'я навички землеробства потрапили з Анатолії через Кавказ і Нижній Дон ще в середині VII тис. до н.е. (Котова, 2002, с. 75, 76, 82).

У наш час усе більше дослідників неоліту України висловлюють сумніви, щодо провідної ролі «східного імпульсу» в неолітизації України. У 2012 р. були опубліковані результати палеоботанічних досліджень на двох десятках ранньонеолітичних пам'яток Надазов'я, басейну Сіверського Дінця та Нижнього Дону. У цій публікації переконливо доведено, що найдавніші сліди вирощування культурних злаків у зазначеному регіоні фіксуються лише з другої половини V — початку IV тис. до н.е. на енеолітичних поселеннях середньостогівської культури. Щодо дуже ранніх слідів domestикації рогатої худоби в Надазов'ї, про що, на думку Н.С. Котової, нібито свідчать кістки вівці з нижніх шарів стоянки Семенівка під Мелітополем, то з'ясувалося, що згадані рештки належать не домашній вівці, а дикій сайзі і датуються вони за C14 не VIII тис. до н.е., а серединою VI тис. до н.е. (Motuzaite-Motuzeviciute 2012, р. 14—17).

Наведене ставить під сумнів не лише можливість походження скотарства у Східній Європі з Передкавказзя та Надазов'я, але й саму ідею «східного імпульсу» як каталізатора неолітизації України. Принаймні, саме існування останнього наразі потребує додаткової аргументації.

І ось маємо нову монографію Н.С. Котової, в якій давня і послідовна прибічниця східних витоків неоліту України змінює свою позицію на протилежну: раніше пріоритетний східний імпульс поступився балканському. Звичайно, дослідниця має повне право на перегляд своїх наукових позицій, але при цьому варто визначитися з пріоритетами. Не може бути двох рівноправних центрів неолітизації території України. Принаймні з тексту монографії незрозуміло де знаходиться за Н.С. Котовою батьківщина неоліту України і звідки до нас прийшов перший неолітичний імпульс.

Особливої уваги заслуговує історіографічний розділ книги. У ньому зазначається, що «... *Автори приєдналися до мого припущення про появу першої кераміки на півдні лісової зони в басейні Прип'яті і на Київщині під впливом пізньої бугодноістровської культури*» (Котова 2015, с. 11). Генетичний зв'язок раннього етапу дніпро-донецької культури Київщини та Черкащини є одним з базових положень відомої монографії В.М. Даниленка «Неолит Украины» 1969 р. Незрозуміло чому «автори приєдналися до припущення» Н.С. Котової, якщо воно зовсім не її і було сформульоване та оприлюднене В.М. Даниленком задовго до початку наукової діяльності дослідниці.

Щось подібне маємо на тій же сторінці книги, де авторка торкається питання неолітизації Київського Полісся. Згадавши стоянки Бородянка ЗБ, Крушники, Лазарівка, Корма 1, Корма 1Б та ін., вона пише: «*На думку Д.Л. Гаскевича (Гаскевич 2001, с. 66) поселення з крем'яним інвентарем яніславицького типу належать німанській культурі, стоянки з кукрекським набором — дніпро-донецькому населенню, а кордон між ними проходив по басейну р. Тетерев...*». Усі згадані неолітичні пам'ятки Києво-Житомирського Полісся були відкриті, розкопані та інтерпретовані, саме так як пише Н.С. Котова, ще в 70-х — на початку 80-х рр. XX ст. Л.Л. Залізником (1979; 1979а; 1984, с. 104—109, 112; 1985; 1987, с. 72; 1998, с. 192, 232), тобто задовго до згаданої дослідницею роботи Д.Л. Гаскевича.

Два останні приклади змушують згадати вислів «Історіографія — це історія ідей». А будь яку історію можна реконструювати лише враховуючи хронологію подій, у випадку цієї монографії — часову послідовність робіт та висловлювань різних дослідників. Ігнорування зазначеного фактору призводить до того, що позиції окремих дослідників пода-

ються як синхронні і рівнозначні без врахування їхньої хронологічної послідовності. Як наслідок, викривляється історіографічна картина розвитку наукового положення або концепції, ігнорується внутрішня логіка формування сучасного стану тієї чи іншої наукової проблеми. Ця вада значною мірою притаманна історіографічному розділу останньої монографії Н.С. Котової.

Не можу погодитися з шановною авторкою, яка віднесла мою монографію (Залізник 1998) до категорії не наукових, а «популярних книг» (Котова 2015, с. 12). За даними провідного видавництва НАН України «Наукова думка», головним формальним критерієм відмінності наукового видання від популярного є наявність апарату посилань з відповідною бібліографією. Н.С. Котова — переконаний прибічник короткої бібліографії. Зокрема в її монографії 2002 р. список літератури нараховує 142 позиції, у тому числі — п'ять «іноземної» (Kotova, Telegin, Lillie, Timofeev), а рецензована монографія 2015 р. має список літератури з 116 назв. Для порівняння «популярна книга» Л.Л. Залізника 1998 р. обсягом 30 друкованих аркушів має бібліографію з 780 позицій, у тому числі — 200 латиницею.

Академічна монографія передбачає вичерпність дослідження обраної автором тематики, у тому числі повну бібліографію проблеми. У списку літератури рецензованої роботи практично відсутні праці останніх трьох років (за винятком власних робіт авторки). Не фігурують цілі монографії, які безпосередньо стосуються неолітизації України (Охріменко 2001; Залізник 2005). Невідома авторці моя велика (2,0 д.а.) стаття в журналі «Археологія» (Залізник 2006), яка спеціально присвячена питанням балкано-дунайських впливів (зокрема й кришських) на процес неолітизації України. Лишилася поза увагою останньої ще одна моя стаття в співавторстві з Ю.В. Панченком (Залізник, Панченко 2007), що присвячена критичному аналізу гіпертрофованих уявлень дослідниці про визначальну роль Прикаспію, Кавказу та Надазов'я в неолітизації України.

Не прикрашає монографію і різке звинувачення одного з колег-неолітиків у «непрофесіоналізмі, підтасовці фактів і плагіаті» (Котова 2015, с. 11). Таке серйозне обвинувачення не повинно бути голослівним і потребує вагомих доказів. А ще краще було б узагалі вилучити цей сюжет з тексту. Авторка могла уникнути значної частини подібних недоліків у своїй ро-

боті, якби її книжка пройшла належне обговорення на відповідному відділі Інституту археології НАН України.

Однак мої претензії до останньої книги Н.С. Котової можливо й перебільшені. Адже, судячи з відсутності грифу НАН України та ІА

НАН України, видання не належить до академічних.

Н.С. Котова — енергійна, працьовита і продуктивна дослідниця. Проте її остання монографія хоча й корисна, але не найкраща в її науковому доробку.

Л.Л. ЗАЛІЗНЯК

- Бурдо Н.Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені у світлі нових даних // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 5—18.
- Гаскевич Д.Л. Регіональні особливості у неолітизації Прип'ятського Полісся // Гістарычна-археалагічны не-
дзели. — Мінск, 2001. — № 16. — С. 36—49.
- Гаскевич Д.Л. Крем'яні вироби кукрекської культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побуж-
жя // Археологія — 2005. — № 3. — С. 24—37.
- Гаскевич Д.Л. Синхронізація буго-дністровського неоліту та неоліту Центральної Європи: проблема радіовуглеце-
вих дат // Wspolno tadziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy s Polski. — Warszawa, 2007. — S. 115—147.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.
- Залізник Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 5—14.
- Залізник Л.Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. — 1979а. — 31. — С. 54—65.
- Залізник Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.
- Залізник Л.Л., Балакін С.А. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія. — 1985. — 49. — С. 41—48.
- Залізник Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В. Неолітичні поселення Корма I та Крушники на Житомирщині // Археологія. — 1987. — 58. — С. 64—73.
- Залізник Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 3—16.
- Залізник Л.Л. Передісторія України Х—V тис. до н.е. — К., 1998.
- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 8).
- Залізник Л.Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 3—18.
- Залізник Л.Л., Панченко Ю.В. Неолітизація Правобережної України: балканізація чи «східний імпульс»? // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2007. — Вип. 7. — С. 6—14.
- Залізник Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи. — К., 2009. (Кам'яна доба України. — Вип. 12).
- Залізник Л.Л. Стародавня історія України. — К., 2012.
- Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Кухарчук Ю.В. та ін. Найдавніше минуле Новомиргородщини. — К., 2013 (Кам'яна доба України. — Вип. 15).
- Залізник Л.Л., Сорокун А.А., Переверзев С.В., Хоптинець І.М. Неолітизація Київського Подніпров'я у світлі нових досліджень // Археологія. — 2016. — № 1. — С. 3—18.
- Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.
- Котова Н.С. Древнейшая керамика Украины. — К.; Харьков, 2015.
- Охріменко Г.В. Волинська неолітична культура. — Луцьк, 2001.
- Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 236—246.
- Товкайло М.Т. Неоліт Степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 6).
- Motuzaitė-Motuzevičiute Giedrė The earliest appearance of domesticated plant species and their origin on the western fringes of the Eurasian Steppe // Documenta Praehistorica. — Ljubljana, 2012. — T. XXXIX. — P. 1—21.
- Zaliznyak L. The late mesolithic subbase of the Ukrainian Neolithic // Beyond Balkanization. — Poznan, 1998. — Vol. 5. — P. 120—145.